

Burgers in soorten en stijlen

We spreken over een bundel met een aantal interessante en mooie opstellen. De redacteurs en auteurs waren zich bewust door een conceptueel mijnenveld te wandelen en zijn derhalve heel omzichtig met de begrippen omgesprongen. Toch heb ik enkele problemen met het boek en de gevolgte onderzoekspaden. De problemen die ik zie, zijn waarschijnlijk evenveel het resultaat van mijn preoccupaties als die van de auteurs en redacteurs. Mijn belangstelling als sociaal historicus is de laatste jaren uitgegaan naar sociale gelaagdheid en processen van groepsvorming en groepsculturen. Wellicht verklaart dit mijn invalshoek.¹

Mijn eerste probleem bij kennismaking met het boek was de titel; waarover gaat het eigenlijk? De titel luidt *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Grammaticaal is dit volstrekt juist. Maar inhoudelijk zit daar een probleem. Kan de levensstijl van de burger gelijkgesteld worden aan burgerlijke cultuur? Met ander woorden: is elke burger burgerlijk, met als logische keerzijde dat elk ander onburgerlijk, niet-burgerlijk is. De formulering van de vraagstelling van het boek stelde me in deze niet helemaal gerust. Wat ik miste is een problematisering van het in de titel gemaakte onderscheid tussen het onderzoek naar manifestaties, uitingen van cultuur en het profiel van de dragers van die cultuur. Kort gezegd, welke burger heeft welke stijl? Dit onderscheid wordt wel in een aantal bijdragen gemaakt, maar is niet in de hele bundel doorgedrongen.

Dit probleem raakt mijn inziens de grondslag van onderzoek naar levensstijl van mensen en helderheid hierover zal volgens mij kunnen bijdragen aan constructieve voortgang van onderzoek naar een wezenlijk aspect van de Nederlandse samenleving. Ik wil het volgende poneren:

Het onderzoek naar sociale groepen in Nederland is te lang gedomineerd door scheidslijnen langs posities op de arbeidsmarkt. Maar het veronachtzamen van de positie die sociale groepen hebben op de arbeidsmarkt is ook bij onderzoek naar levensstijl zeer ongewenst.

Sociale geschiedenis heeft lang gezocht onder het primaat van de economie. Cultuurgeschiedenis fungeerde voor velen misschien als een ontsnappingscapsule om aan de dominantie van de economen of (wel-

1 Deze tekst is de voordracht gehouden op een studiedag naar aanleiding van het boek *De stijl van de burger* op 16 november 1998.

licht volgens sommigen nog erger) de marxisten te ontkomen. Toch is het moeilijk, zo niet onmogelijk, verklaringen voor ontwikkelingen in levensstijl en dus ook in burgerlijke cultuur te formuleren zonder een blik op de arbeidsmarktpositie van die cultuurdragers. Kortom het leidt naar mijn mening niet tot verhelderende resultaten wanneer relaties tussen sociale groepen en arbeidsmarkt volledig worden vergeten. Ik zal dat hier in mijn betoog verder uitwerken.

Levensstijl als uitgangspunt

Bij het onderzoek naar levensstijl van een bevolkingsgroep zijn naar mijn idee twee wegen te bewandelen. Je kunt starten bij de levensstijlen en dan kijken of het patroon van verschillende levensstijlen correspondeert met een zinvol onderscheid tussen groepen. Maar je kunt ook vanaf de andere kant beginnen en vertrekken bij een specifieke groep, daarvan de uitingen van levensstijl inventariseren en dan vervolgens de vraag beantwoorden waarom deze groep juist deze gedragspreferentie kende.

Voorwaarde bij beide benaderingen is dat we overeenstemming bereiken over wat we hier onder cultuur of levensstijl verstaan. Ik denk daarbij aan het geheel van gedragsvoorkeuren, gedeelde opvattingen en waardenorientaties die een nader te omschrijven groep deelt. Deze gedragingen zijn natuurlijk prachtig te definiëren. Bij het empirisch onderzoek blijken pas echt de problemen. Blijkt een specifieke levensstijl uit het bezit van een aantal statuskenmerken, de deelname aan bepaalde collectieve rituelen of stellen we een groslijst op waar 7 hits uit 10 tot selectie leidt? Daar zal van levensstijl tot levensstijl een oplossing voor moeten worden gevonden.

Is het mogelijk om levensstijl als het vormende element van sociale groepen te beschouwen? Ik meen van wel. Het is mogelijk in de veelheid van vormen van gedrag, consumptie preferenties, gedeelde opvattingen en ambities, levensstijlen en patronen te onderscheiden. Op een aantal gronden zijn deze patronen tot min of meer vaste groepen te herleiden. Dit is een uiterst empirische bezigheid die de onderzoeker langs heel veel door hem geselecteerde indicatoren van gedrag zal leiden. Harry Ganzeboom heeft dat een aantal jaren geleden voor de jaren 1980 gedaan en het Sociaal Cultureel Planbureau geeft in haar rapporten om de twee jaar een beknopt overzicht van zulke gegevens.²

2 Harry Ganzeboom, *Leefstijlen in Nederland. Een verkennende studie*. Cahier Sociaal en Cultureel Planbureau no. 60 (Rijswijk/ Alphen aan den Rijn 1988).

Internationaal is dit natuurlijk het veld van Pierre Bourdieu die zijn faam mede dankt aan zijn boek *La distinction* over de sociale verbreiding van culturele oriëntaties in de jaren 1960.³ In Nederland heeft Anton Schuurman enkele jaren geleden laten zien hoe je op het beperktere terrein van de historische ontwikkeling van materiële cultuur tot fraaie resultaten kunt komen.⁴ En in het historisch onderzoek naar het divergeren en overdragen van normen en waarden tussen sociale groepen heeft Vincent Sleebe in regionaal onderzoek de mogelijkheden getoond.⁵

De essentie van dit type werk is dat je patronen in de consumptieve voorkeuren of waardenoordelen onderkent, vervolgens het profiel tracht te vormen van de groepen die deze preferenties en oordelen dragen en de vraag beantwoord, waarom heeft deze groep deze levensstijl. Dat het antwoord op die laatste vraag heel lastig is, moge duidelijk zijn. Onmogelijk is ze zeker niet. Voorwaarde voor het welslagen van zo'n onderzoek is dat men beschikt over uitgebreid surveymateriaal over een grote en diverse populatie waarin vele verschillende culturele uitingsvormen aanwezig zijn. Wordt het onderzoek te veel beperkt tot een homogene populatie of enkele zeer verwante culturele uitingsvormen, dan dreigt al snel de val van een tautologie.

Bourdieu herleidt deze vormen van gedrag tot een attribuut van sociale groepen, waarbij opleiding, sociale omgeving en inkomen de belangrijkste verklarende variabelen zijn. Opleiding en vorming, noemt Bourdieu habitus en dat staat voor de culturele oriëntatie en het ambitieniveau. Sociale omgeving staat voor het netwerk van sociale contacten waarbinnen iemand functioneert en waarbinnen ook de vorming plaats vindt. Het inkomen, de arbeidsmarktpositie staat voor de mogelijkheden deze ambities te realiseren. Elders schrijft hij over deze drie als cultureel, sociaal en economisch kapitaal. De vaststelling van Bourdieu is dat er een sterke samenhang tussen hen bestaat, die zichtbaar is bij de overdracht tussen generaties.

Als historicus zal men kunnen tegenwerpen dat Bourdieu het in de jaren 1960 gemakkelijk had. Hij kon zijn onderzoeksgroepen vragen wat hij wilde, de enquêtebureaus kwamen wel met de antwoorden. Maar er zijn ook Franse historici die vergelijkbaar werk verrichten, al is vaak hun

3 Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs 1979).

4 Anton Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw* (Wageningen 1989).

5 Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Gronings kleigebeid, 1770-1914* (Groningen 1994).

onderzoeksgroep wat beperkter. Luc Boltanski houdt zich primair bezig met vraagstukken rond sociale stratificatie en groepsvorming en heeft een boeiend boek geschreven over de leefstijl, de groepscultuur bij de SNCF, het Franse spoorwegpersoneel.⁶ 'Arbeid' is daar een belangrijk constituerend element, maar niet het enige. Boltanski is op zoek naar de sociale identiteiten van mensen, de wijze waarop mensen zichzelf beschouwen in contrast met hoe ze worden beschouwd. Welke elementen en symbolen verschaffen een brede en vage groep als 'middenkader' cohesie? Bij de SNCF is het niet zozeer het buurtleven, maar de geografische mobiliteit die kenmerkend is. Boltanski formuleert een antwoord op de vraag of een spoorwegemployé uit een provinciestad zich nu meer verbonden voelt met zijn buurtgenoten uit de woonplaats of met het Frankrijk overspannende railnetwerk. Het antwoord lijkt misschien tactisch, maar is het niet. Volgens Boltanski is de sociale oriëntatie afhankelijk van tijd en plaats. Anders gezegd in elke arena waarin de spoorwegbeambte optreedt, prefereert een bepaald aspect. Gaat het om werk en de daarbij behorende kennissen, de beroepsopleidingen, de habitus dan is de oriëntatie op het spoor en Frankrijk, gaat het om woning, winkel en wijk met de daar gesitueerde sociale contacten dan wendt het gezicht zich naar de provincieplaats.

Dat dit niet in alle opzichten een nieuwe richting in het historische bedrijf is, blijkt bijvoorbeeld uit het vergelijkbare onderzoek van Antoine Prost naar het buurtleven en groepsvorming in het Parijs van de jaren 1934-1939 waarover hij reeds in 1964 publiceerde.⁷

Sociale groepen als uitgangspunt

Laten we het perspectief omdraaien en de sociale groep als brandpunt van onderzoek nemen. De burger is van oorsprong een begrip met sterke juridische en politieke betekenissen. Het refereerde aan een semi-zelfstandige positie binnen een lokale samenleving, is verbonden met stedelijke rechten, bescherming en toegang tot macht. Allengs werd in Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw dit begrip verruimd en was de drager van het etiket deelgenoot in een soort menselijke sociëteit, de Republiek, een soort archipel van kleine, al-dan-niet stemhebbende, steden en stadjes

6 Luc Boltanski, *Les Cadres. La formation d'un groupe sociale* (Parijs 1982) Engelse vertaling in 1987 en een Duitse vertaling in 1990.

7 Antoine Prost, *La C. G. T. à l'époque du Front Populaire, 1934-1939. Essai de description numerique* (Parijs 1964).

aan de mondingen van een aantal Westeuropese rivieren. Maar niet iedere inwoner was burger, een juridische bevestiging werd onder voorwaarden verleend. Die voorwaarden lagen in de sfeer van gedrag, maar vooral in de economische sfeer. Poorterschap was een groot economisch belang. Het verbond ambachtslieden en kooplieden, groot en kleiner, op basis van economische macht, bescherming en voorrechten.

In de bundel zien we hiervan treffende staaltjes en de ontwikkeling die dit nam. Deze juridische basis van het burgerschap bleef in grove termen intact tot 1795, toen de Bataafse Omwenteling het juridische fundament tijdelijk slechtte. Bij nadere beschouwing blijkt het burgerrecht voor veel mannen tot 1917 beperkt te zijn en hen van toegang tot macht te hebben uitgesloten, voor vrouwen bleven de juridische beperkingen van het burgerrecht in stukjes en beetjes overeind tot de erkenning van de handelingsbekwaamheid van vrouwen in 1957.

In de sfeer van het gedrag deelden er in de zestiende en zeventiende eeuw binnen de omschreven groep burgerij mensen waardenoriëntaties. Negatief geformuleerd: misdaden leiden tot het ontnemen van poorterschap, meer positief geformuleerd, zij deelden een zekere sfeer van beschaafdheid. Althans dat was de boodschap die aan de inwoners van de Republiek werd voorgehouden. Dat was de morele code die van Aristoteles, De Beaufort tot Cats werd uitgedragen. En die, ongetwijfeld door steeds meer mensen werd aanvaard, eigen werd gemaakt en weer op hun kindertjes werd doorgegeven. Maar mijns inziens is de vaststelling van het bestaan van deze gedeelde waardenoriëntaties één ding, de vraag wordt pas echt spannend, wanneer je kunt vast stellen wie zulke oriëntaties meedroeg en op welke wijze en wanneer overdroeg.

Ook het onderzoek hiernaar heeft reeds de nodige traditie in ons vak en is onder meer gebruikt voor zorgvuldig gekozen groepen, bijvoorbeeld achttiende-eeuwse adellijke families, zeventiende-eeuwse stedelijke regenten of negentiende-eeuwse landarbeiders. Ik kan wijzen op de publicaties van onder anderen Maarten Prak, Yme Kuiper, Johan Frieswijk en Boudien de Vries.⁸

Een eerste probleem schuilt mogelijk in de voorwaarde dat de groep duidelijk herkenbaar moet zijn. Herkenbaar voor tijdgenoten in eventuele beschrijvingen die dienen als bron of eenduidig construeerbaar voor de hedendaagse onderzoeker, die op basis van een helder criterium materiaal

8 Zie voor een literatuuroverzicht M.G.J. Duijvendak en J. de Jong, *Elite onderzoek, Rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993).

bij elkaar kan plaatsen over deze groep. Dit is een oplosbaar probleem. Een helder primair criterium kan lidmaatschap van een bepaald genootschap of bestuur zijn of van financieel of economische aard zijn, laten we zeggen het lidmaatschap van een bepaalde inkomenscategorie of belastingssklasse.

Het is van belang te onderkennen dat zo'n groep nooit ten volle homogeen zal zijn. Adelsbrieven heb je in allerlei vormen en maten. Een admmissie tot het vroedschap geldt slechts voor één enkel gezinslid, terwijl bijvoorbeeld huwelijksgedrag van regenten in ieder geval ook zussen betreft. Bovendien bij een vereniging, bestuur of belastingssklasse rijst de vraag naar de duur van dit lidmaatschap. Geldt een incidentele vermelding in het jaar X, of een periode van minimaal 25 jaar? Zo stelde de eerste omschrijving van het 18e eeuwse patriciaatsonderzoek als eis de lidmaatschap van drie generaties in het stadsbestuur. Een eis waar onder anderen Prak niet mee uit de voeten kon.

Maar dan zijn er binnen de onderzoeksgroep nog diverse subgroepen te onderscheiden die op een of ander secundair criterium als bijzonder beschouwd kunnen worden. Tussen het stadspatriciaat, tussen de letterheren, de financiële en bestuurlijke elites schuilen allerlei vreemde eenden, bijvoorbeeld de nieuwkomers, de snelle stijgers of vallende sterren, de mensen met in een enkel opzicht totaal ander voorkomen, of de 'Look-a-likes', die het toch niet zijn. Ik denk bij het al genoemde patriciaatsonderzoek aan katholieken, soms rijk, altijd verstoten van de 'ware religie' en dus verstoken van het pluche, maar sociaal soms volledig opgenomen. Dit soort zaken maakt dit onderzoek niet onmogelijk, maar juist interessant. We besteden vaak opmerkelijk veel aandacht aan deze bijzondere personen. Er wordt veel energie gestoken in het verklaren van het waarom van deze uitbijters. En dat heeft een reden.

Immers een sociale stratificatie is maar één dimensie. Sociale stratificaties leveren structuur kenmerken op voor een bepaalde samenleving op een bepaald moment in de tijd. Ze leveren gegevens over een rangorde binnen een groep mensen. Een sociale stratificatie beschrijft de wijze waarop schaarse goederen, bijvoorbeeld inkomen, macht of status zijn verdeeld. Bekijk je een bepaalde stratificatie, dan is het altijd mogelijk daarbinnen weer andersoortig onderscheid te ontwaren. Maar niet elk onderscheid is daarbij van belang. Volgens mij zijn drie nadere criteria interessant omdat ze toedelingsprocessen, kansen tussen mensen direct raken. Ik noem ze: criteria van privilege, criteria van ruimte en criteria van tijd. In concreto, kunnen dat meer of minder bereikbare regio's zijn, onderscheid naar reli-

gie, generaties of sekse, waaruit bepaalde formele of informele rechten of plichten volgen. Confrontatie van sociale stratificaties met deze criteria zal altijd tot meer inzicht leiden in de maatschappelijke plaats van een groep mensen. Op deze wijze is bijvoorbeeld huwelijksgedrag goed te verklaren zoals Boudien de Vries heeft laten zien.⁹

Maar er is nog een andere indeling tussen mensen mogelijk. Immers het sociale verkeer tussen mensen verliep en verloopt volgens patronen. Niet iedereen heeft toegang tot iedereen, niet iedereen heeft contact met iedereen. Binnen het sociale verkeer kun je op grond van een hoeveelheid gegevens over sociale interactie, netwerken van contacten, kringen en sociale-cirkels onderscheiden, de sociabiliteit waar Maurice Agulhon over schreef. Veel hiervan speelt zich keurig af binnen het vierkant van de sociale laag en religieuze groep. Maar soms, en dan zijn we weer bij onze uitbijters, zijn mensen grensoverschrijdend. Dan leggen zij contacten buiten hun directe sociale omgeving en juist langs deze contacten verloopt de overdracht van nieuwe culturele elementen. Zo komen mensen met nieuwe gedachten in contact en worden deze overdragen op anderen. Dat is het belang van vallende sterren en sociale stijgers. Daar waar het gaat om de contacten en relaties tussen sociale groepen zie ik momenteel de meest interessante onderzoeksmogelijkheden. Hier treffen problemen van sociale afstand en sociale transmissie, van openbaarheid en privé elkaar.¹⁰

Slot

Ik meen dat het uiterst zinvol is traditionele sociale stratificaties te completeren met andersoortige perspectieven. Daarmee worden mensen niet losgemaakt van hun economische achtergronden, maar temidden van andere dimensies geplaatst. De grotere verklarende waarde zit in de combinatie. Er zijn verschillende van deze dimensies relevant. Ik denk daarbij

9 Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).

10 Maarten Duijvendak, 'Elite families between private and public life. Some trends and theses', in: A. Schuurman en P. Spierenburg ed., *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe 1550 to the present* (Hilversum 1996) 72-88 en idem, 'The moral economy and beyond. Peasants' and farmers' movements in Groningen and North Brabant in the nineteenth century' in: P. Kooij ed., *Where the twain meet. Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917* (Groningen 1998) 75-86.

aan kansen binnen toedelingsprocessen: criteria van privilege, ruimte en tijd en de plaats binnen een netwerk van sociale contacten. Door zo'n gecombineerde beschouwing komen we mijn inziens verder. Dan is bijvoorbeeld ook een antwoord mogelijk op de vraag of de in de bundel geconstateerde transfersie van klein-burgerlijk ideaal naar de verzuilde veiligheid van de gereformeerde orthodoxie ook gold voor de boeren in Noord-Brabant en hun groepsvorming en overgang naar een katholieke orthodoxie.

Het voordeel is dat deze combinatie van benaderingen weg leiden van een sociale geschiedenis die gedomineerd wordt door de economie, en bij de cultuurhistorici duidelijk maakt over welke groepen mensen ze schrijven. En dat is tot vrucht voor zowel de sociale geschiedenis als de culturele geschiedenis.